

Jessica Durlacher

De Stem

ROMAN

Het Getij
Uitgeverij De Arbeiderspers
Amsterdam · Antwerpen

Voor de liefsten

Gezegd wordt dat er op de wereld te allen tijde zesendertig speciale mensen zijn, en dat zonder hen, zonder elk van hen, en geen van hen kan ontbreken, de wereld te gronde zou gaan.

(Talmoed)

Dat we misschien maar moesten trouwen, had Bor gezegd, nu we toch in New York waren. Alsof hij me ging trakteren, op een uitje naar de dierentuin of zo. Hij stelde het voor op vrijdag. In het weekend en op maandag was de rabbijn bezet, en onze terugvlucht stond geboekt voor woensdag. Dat hij dinsdag beschikbaar was, leek dus op een godschenk, vond Bor, en met enige reserve vond ik dat toen ook maar.

Hoe vaak we de grote dag ook met diners en rozen en reisjes en drank hebben proberen te verzuipen in liefde, als mijn gedachten voor de zoveelste keer per ongeluk langs de herinnering scheerden was het altijd met een soort schaamte.

Alsof het onze achteloosheid was geweest waarvoor de wereld was gestraft.

Gedurende de tien jaar die we op dat moment samen waren, had Bor (zijn echte naam was Balthazar) nooit reden of aanleiding gezien voor een bruiloft. Niet dat ik het niet al meerdere malen geopperd had: in het begin vrolijk en ademloos, omdat we elkaar net hadden teruggevonden en ik vond dat onze nieuwe liefde om ritualisering schreeuwde, later met een verongelijkte klank en iets bozigs, en daarna met een licht geërgerde berusting. Op den duur werd de zucht van berusting een gewoonte, en was ik bijna zover dat het onderwerp me verveelde. Bors koudwatervrees had ik toegevoegd aan het cluster van zijn particuliere eigenaardigheden.

In alle gevallen had Bor lacherig gedaan als het woord trouwen viel, zelfs na tien jaar. Alsof hij bleef denken dat hij zestien was en de idiote en beklemmende levensdoelen van volwassenen goddank nog mijlenver van zijn wereld waren verwijderd – zei ik wel eens tegen Martha, mijn collega en soms mijn psychotherapeute.

Toen Bor het woord naarmate de jaren verstreken haast nooit meer noemde, niet althans zonder dat daarbij een spottend ongemak in zijn stem kroop, werd het voor mij, die van het drama van een trouwerij bij vrienden nog altijd verdacht emotioneel werd, behalve een vermoeidheids- ook een erekwestie het te vermijden.

Als ik het ter tafel bracht, vooral met anderen erbij, was dat met een soort ironisch klinkende bitterheid, als iets waar we 'nu eenmaal te laat' mee waren en wat 'kennelijk niet bij ons hoorde'. Bor had die bitterheid altijd vrolijk genegeerd.

Voor Bor was trouwen iets van vreemden. Ik dacht eerst dat het kwam omdat hij uit principe conventionele rituelen afwees. Later, wat bozer, wierp ik hem voor de voeten dat hij koppig was uit hovaardij omdat trouwen een gebruik was dat hem eraan herinnerde dat hij een sterveling was als alle andere stervelingen. Ofwel een sukkel als alle andere sukkels.

Maar gaandeweg stond ik me een zachtaardiger waarheid toe en onderkende ik dat Bor zich uit zelfbehoud van jongs af aan moest hebben aangeleerd zich in elk opzicht in de wereld thuis te voelen in de rol van buitenstaander.

Van sentimenten, in zijn door de grillen van de geschiedenis geteisterde gezin altijd kolossaal en hartverscheurend aanwezig, óók als alles relatief goed ging, had hij zich geleerd al dan niet geamuseerd te distantiëren. En als be-gaafd, leergierig jongetje tussen twee zussen en een gewelddadige broer had hij zich nooit deel van het gezin gevoeld.

Bor had dat gezin als het ware uitgezeten, een jeugd lang, bezig met een continue capitonnering van zijn hart en zijn brein, om de ontredding, hysterie en paniek van zijn ouders om de verwoesting die de nazi's in hun leven hadden aangericht, niet te erg te voelen. Hij leefde als kind al in een zelfgemaakt mentaal oliepak, beschermd tegen regen en kou, hitte en kabaal, waardoor niemand ooit zag wie hij was, waar hij aan leed, of waar hij naar verlangde. En dat was maar goed ook, want het enige wat hij werkelijk wilde, zijn hele jeugd lang, was hen allemaal verlaten, zo ver mogelijk weg van hen gaan, weg van zijn zussen, zijn kwelgeest van een broer en zijn niet erg ontwikkelde, overbezorgde en snel huilende moeder. Dat de moeite en de pijn die hem dat kostten hem vanbinnen verscheurden, kon niemand zien of raden, misschien niet eens hijzelf. Het was een offer van niet onaanzienlijke omvang – en om trouw te kunnen blijven aan het voornemen tot die voor hem broodnodige distantie en zijn uiteindelijke vertrek, had hij de capitonnering, zo analyseerde ik in mijn liefdevolle momenten, ongewild uitgebreid tot een algemene distantie tot alles wat aards was en alledaags en hem zou verbinden met anderen.

In iets minder liefdevolle momenten constateerde ik dat het soms leek of hij het buitenstaanderschap verheven had tot een religie, die hij nog ophemelde ook.

Gelukkig dus dat ik er was om hem te verzoenen met het mensdom.

Vanaf de allereerste weken van onze hernieuwde verhouding hadden we allebei beseft dat we bij elkaar zouden blijven. Het was het soort zekerheid dat je kunt hebben als je een kluisdeur in zijn slot voelt vallen, 'zo, die is dicht'. Zo had ik het in mijn dagboek opgeschreven en aan Martha verteld.

Martha vond deze beschrijving zorgelijk, maar dat komt volgens mij door de manier waarop ze haar vak uitoefent;

het problematiseren van dingen die mensen gewoon en goed vinden. Van de zekerheden van mijn patiënten blijf ik zelf liever af. Hun onzekerheden geven me al werk genoeg.

Ondanks Bors schijnbare gebrek aan zelfreflectie wist hij net als ik donders goed dat het verleden ons bond, dat we van onze wederzijdse gijzeling hielden en dat we bekend waren met dezelfde eenzaamheid, al was ik opgegroeid in een gelukkig gezin.

Bor was voor mij vóór alles iemand wiens schuwheid en wantrouwen ik herkende. Net als zijn vader had de mijne de cultureel-etnische moordzucht van de nazi's overleefd en de terugkeer in de ongastvrije Nederlandse samenleving ondergaan. Met de flamboyantie en bravoure waarmee Bor als bekend, zeg maar gerust beroemd, advocaat zijn cliënten verdedigde, kritische opiniestukken publiceerde en de wereld voor zich innam, zou hij stomverbaasd zijn geweest als iemand hem op de aanwezigheid van wantrouwen of schuwheid had gewezen, maar toch waren die er, altijd. Dat zag ik. Nieuwe dingen of mensen vertrouwde Bor niet snel en we werden ook niet zomaar elkaars levensgijzelaars. Als hij eenmaal gezwicht was voor de charmes van een onbekende, had hij zelf ooit gezegd, wierp hij alles in de strijd om diegene te winnen en te behouden, een geruststellende eigenschap voor iemand als ik.

De band tussen mij en Herman Meyer, mijn eerste liefde, was weliswaar uniek en allesverzendend geweest, maar in alle opzichten levensgevaarlijk gebleken. Over het aangaan van de verbinding met Bor had ik daarom eerst goed nagedacht. Ook emoties kennen opportunisme.

Na Hermans dood was Bor er meteen geweest om te kijken hoe het met mij en Philip ging, en na ongeveer een jaar van schijnbaar terloopse zorg en belangstelling waren zijn bezoeken vanzelf dagelijks geworden. Ik had me thuis begraafden in mijn rouw maar hij weerstond mijn verzet, regel-

de oppassen en nam me zo vaak hij kon mee uit eten. Na nog een halfjaar trokken we bij hem in. Het was het gevolg van een secuur en doelbewust uitgevoerde strategie, en nu zie ik pas goed hoe ontroerend zijn volharding was.

De rust die Bor meebracht maakte me net zo cerebraal verliefd als ik vóór Herman op hem was geweest, misschien wel verliefder. We kenden elkaar meteen zonder ons met de ander te kunnen of willen identificeren, en op de aangename logica van onze vereniging waren we allebei een beetje trots, alsof onze liefde, behalve een amalgaam van projectie, troost en begeerte ook een creatieve prestatie was.

Door Bor raakte ik er bovendien van overtuigd dat liefde behalve de zucht naar iemands opwindende nabijheid ook een verlangen naar veiligheid en ontspanning mocht zijn. Zekerheid bestond niet. Wat wist je nou van de diepte of omvang van iemands liefde, of van die van jezelf? Het kwam vooral neer op het interpreteren van symptomen. Blijken van genegenheid kenden vele gedaantes, blijken van gebrek aan genegenheid ook. Niet iedereen was in staat daar op dezelfde manier consequenties aan te verbinden of onderscheid in aan te brengen. Bij Bor en mij waren alle symptomen in de lange periode voor ons onverhoedse huwelijk behoorlijk hoopgevend.

Toch vond ik een beetje zekerheid niet te veel gevraagd. Na jaren met Philip in Bors huis te hebben gebivakkeerd, zonder enige formele status of zeggenschap, had ik hem er na veel gezeur uiteindelijk toe kunnen bewegen om de zakelijke kant van onze verbintenis vast te leggen. Mijn spullen hadden al die tijd liggen te verstoffen in het Amsterdamse huurhuis waar ik met Herman had gewoond.

Bor vond de behoefte aan die formaliteit indertijd net zo raar als de wens om te trouwen, maar ik was inmiddels zo murw van de waarschuwingen en dwingende adviezen van mijn familie en vriendinnen dat ik tegen mijn natuur in

met maatregelen (nou ja, één maatregel: weggaan) had gedreigd als we geen afspraken maakten.

Het samenlevingscontract werd bekrachtigd bij een plaatselijke notaris en daarmee was volgens Bor, die de procedure grijzend had ondergaan, alles geregeld wat er te regelen viel. Die grijns was des te gekker omdat hij zijn cliënten zulke formaliteiten juist altijd aanraadde. Trouwen zouden we daarna 'heus nog wel eens hoor', zei hij toen hij naar mijn gezicht keek, waar de gehele voorlezing lang geen woord uit was gekomen.

Ook daags erna was ik stiller geweest dan anders. Een huwelijk had de wederzijdse verantwoordelijkheid veel eleganter en liefdevoller gewaarborgd, vond ik. En dat ritueel zou de komende jaren onnodig lijken. Maar ik zweeg, wijselijk, zoals dat heet, al had ik na Herman kunnen weten dat je met je vage grieven en angsten beter niet al te lichtvaardig omsprong.

Toen ik Bor op een dag vertelde dat ik zwanger was, een feit dat mijzelf overigens als een bliksemslag had getroffen, en Bor daar geschrokken op reageerde, was ik ondanks al mijn begrip meteen verontwaardigd. Je kon je toch niet zomaar distantiëren van een zwangerschap? Conventioneel, en iets van stervelingen, ja, dat was het wel natuurlijk... Het leek haast alsof het hem bevreemde, dit bewijs van mijn menselijkheid, al was Philip daar toch al geruime tijd het levendige bewijs van geweest.

Mijn enthousiasme leek hij zelfs een beetje eng te vinden, alsof ik onverwacht van een andere soort bleek te zijn, nu ik er schijnbaar geen moeite mee had me uit te leveren aan de weerzinwekkende machinaties van de natuur. Zijn eigen rol hierin leek hij voor het gemak te vergeten. Het was bijna, stelde ik ontsteld vast in gesprekken met Martha, alsof ik hem en ons verraadde.

Natuurlijk ontpopte Bor zich zoals bijna alle verse, wereldvreemde vaders na de geboorte van Samuel (Sam) tot

een hulpeloze en manische bewonderaar van het menselijk kunstwerk waaraan hij tot zijn verbijstering had bijgedragen. Gelukkig maar, want als nieuwe moeder kromp mijn clementie met Bors eigenaardigheden meteen aanmerkelijk. Dat nam hij ter harte, en toen Pol zich een jaar later aankondigde, verklaarde hij zich al bij de foto van de echografie hartstochtelijk verliefd op de ongebo-rene.

We logeerden een week in het nazomerse New York in een hotel vlak bij Columbus Circle. Philip was bijna vijftien, Sam inmiddels vijf, Pol vier. Bor had alles voorbereid.

Nou ja, alles is het woord als je in minimalisme gelooft. Hoe deconstrueerde je zo rigoureuus mogelijk een trouwe-rij? Eerst moesten we die vrijdag een trouwcertificaat bij de gemeente ophalen, en drie dagen daarna zouden we met zijn tweeën onder een choepa, bij de rabbi thuis, de gelof-te afleggen en het glas kapottrappen in nabijheid van onze kinderen.

Piece of cake, riep hij stralend, zijn anders zo bleke, fijn-gesneden gezicht bruingebrand, glanzend van het zweet in de New Yorkse hitte, zijn haar wild en krachtig krullend in zijn nek, zijn ogen haast zwart, met de lange meisjeswim-pers die ik soms vergat.

Razend was ik, en tot mijn ergernis vreselijk blij. Ge-lijktijdig. Onverschilligheid, desinteresse, nu pas bleek hoeveel kracht ze me hadden gekost. Er was duidelijk een grens bereikt wat betreft mijn liefdevolle momenten. Was ik boos omdat dit plan zomaar één van de vele projecten van Bor was geworden waarmee ik uit zelfbehoud (en ge-woonte) zo min mogelijk te maken wilde hebben? Of om-dat ik me, wijs geworden na alle jaren met Bor, geen illu-sies maakte over de spontaniteit en romantiek ervan? Dat het iets te maken moest hebben met een belastingmaat-regel had zich ergens in mijn bewustzijn een wormvormig

gaatje gevreten, en dat jeukte en stak in mijn verder idiote en onbestemde vreugde.

Het is toch een mooie plechtigheid, juichte Bor, die mijn gevaarlijke stemming trachtte te bestrijden door die te negeren. Met zijn vijven? Dit is toch wat jij al zo lang wilt?

Niet zo tussendoor, niet zo, niet nu, dacht ik, zierend en wanhopig, maar aangezien ik wist dat ik het heel graag wilde en dus zou laten gebeuren, wilde ik de sfeer niet verpesten met gekijf.

Ik was niet verwend door zekerheid of houvast. Tijdens het samenzijn met Herman had ik me al een alleenstaande moeder gevoeld, en lange tijd was de verantwoordelijkheid voor Philip de enige geweest die telde. Hij was nu vijftien, driftig en briljant. Nog altijd dacht ik bij elke stap aan hem en zijn toekomst, aan wat ik als zijn belang beschouwde.

‘De tijd was gewoon niet rijp. Nu wel. Het is ook ontzettend leuk voor de kinderen. Stel je eens voor dat je ouders trouwen met jou erbij, in New York...’

‘De kinderen? Alsof de kinderen... Die willen naar de speeltuin en ijs eten. Naar het Empire State Building. En Philip...’

‘Nee, naar de grote twinkeltoren!’ riep Pol.

‘En denk aan mijn moeder,’ jammerde ik nog even door.

‘Je moeder is vast zielsgelukkig als we het straks thuis aan haar vertellen.’

De jongste kinderen vonden het idee fantastisch.

‘Trouwen! Ga je dan in een witte jurk?’ vroeg Pol. ‘Of weer als een hippie?’

‘Een hippie? En hoezo: “weer”?’ zei ik getroffen. ‘Nee, ik heb geen tijd meer om een jurk te kopen. En wit draag je alleen als je héél onschuldig en jong bent...!’

Sam informeerde hoelang het zou duren.

Philip reageerde terughoudend. ‘Te gek, mama, maar ik wist helemaal niet dat je dit wilde...’ zei hij wat aarzelend. ‘Waarom zou je trouwen?’

'Het is maar een formaliteit hoor,' huichelde ik.

'Mag ik de strokenjurk aan?' schreeuwde Pol.

'Natuurlijk. Je moet de strokenjurk aan!'

't Duurt niet lang, hoor!' stelde Bor Samuel gerust. 'Binnen een half uurtje staan we weer buiten en dan gaan we lekker eten.'

Philip was inmiddels naar zijn kamer teruggegaan.

'Fijn, zeg!' zei ik bitter.

Verongelijkheid knaagde ergens tussen mijn maag en mijn hart, opslagplaats voor huilbuien, waar het momenteel explosief aanvoelde. In films duurden huwelijken soms drie volle dagen, dacht ik. Bij mij staan we binnen een half uurtje weer buiten.

En alle kleren in onze koffer waren vies. Misschien dat ik alles nog naar de wasserette kon brengen. Een witte jurk. Had ik dat gewild? Zeker wist ik het niet eens. Een witte jurk met een voile, was ik gek geworden? Een alternatief meeslepend huwelijk, met veel gasten en emotie, blote voeten in het zand van een tropisch eiland en bloemen in het haar, toegezongen door onze vrienden? Was dat wat ik wilde? Nee, ook niet. Ik stelde vast dat ik me misschien het beste thuis voelde bij verongelijkheid, zoals op mijn eigen verjaardag. Een eenzaam, preventief soort teleurstelling over alles waarin degenen die het voortouw zouden moeten nemen bij het verrassen en gelukkig maken van mijn jarige zelf, vast en zeker zouden falen.

'Dan mogen wij pancakes,' gilte Samuel.

Dat wilde Pol ook graag.

'Jij mag mijn bruidsmisje zijn, Pollebeest. En jij mijn bruidsjonker, Sam.'

'Ik hoef dat niet, hoor,' zei Samuel.

'Nee, ik ook niet,' zei Pol meteen.

Weggegeven worden door je vader. (Maar ik was al heel lang heel erg weg... en hij leefde niet meer.) Tradities. *Something new, something old and something blue,*

bruidsmeisjes, bloemen, getuigen, op een stoel gehesen worden op de tonen van vette klezmermuziek, huilen van geluk. De mooiste dag van je leven.

'Waarom huil je, mama?'

'Niks, schatje, niks.'

'Zel?'

'Laat maar...'

'Jezus, Zel, wat is er in godsnaam?'

'Niks! Gaan jullie anders lekker trouwen zonder mij.'

Ik was voor de wet niet joods genoeg om joods te kunnen trouwen. Bor (nou ja, zijn secretaresse) had een vooruitstrevende rabbijn gezocht en gevonden die bereid was om zijn zegen te geven in ruil voor een niet zo heel kleine vergoeding en op een onaards vroeg uur: tien voor acht.

We versliepen ons. Nee, ik versliep me, en al ging het maar om een kwartier, als ik niet wakker was liep alles anders dan anders, dus verkeerd. Niemand kon wat vinden, Bor had Pols jurk zonder de rits open te doen over haar hoofd aangetrokken en een scheurtje veroorzaakt dat ik meteen (nu meteen, mama!) moest naaien en we hadden geen tijd meer voor ontbijt. Met gevulde koeken en de repen die ik nog in mijn tas had, stilden de kinderen lopend hun ochtendhonger tijdens een wandeltocht die veel te lang duurde, want Bor vergiste zich voor het eerst van zijn leven in een adres (het adres van de rabbijn), waardoor de taxi vijf straten te vroeg was gestopt en we vergeefs langs lange avenues dwaalden die Bor steeds zei te herkennen. Bij elke moeizaam bereikte straathoek bleef hij opgewekt zeggen: hier moet het echt zijn.

Ik droeg mijn rode, erg hoge schoenen, en er ontstonden in die twintig minuten wanhopig rondsjoeken twee enorme blaren die openscheurden en ijselijk brandden. De kinderen hadden nog steeds honger en hielden dat niet verborgen. Bor suste en lachte gul over een toekomst waarin

hierom gelachen zou worden, al was hij stiekem van de kaart doordat hij beseftte dat hij zich ergens in vergist had, want daar hield hij niet van.

Uiteindelijk belde hij de rabbijn en konden we naar het écht juiste adres strompelen, waar we toen niet meer zo ver vandaan waren.

De open blaren schuurden met elke stap een stukje meer vel van mijn hielen. Hijgend en bezweet stonden we om tien voor half negen voor de deur van het huis van Zvi Fullerman met Samuel en Pol als twee boze jengelende elfen in ons kielzog, en Philip zuchtend en met een blik van grote distantie daarachter.

Mijn fuchsiakleurige flodderjurk (hippie) kleurde mooi bij het bloed op mijn hielen. Sam had zijn (zeer vieze) lievelings-T-shirt aan en de afwerkdraden aan Pols strokenjurk bungelden er hulpeloos bij. Bor droeg een gestreken wit overhemd met korte mouwen, vochtplekken in de oksels. Ik voelde hoe bezweet ik was en ik probeerde niet te denken aan de vreemde formaties die mijn make-up, vanmorgen zo hoopvol en rijkelijk aangebracht, op mijn gezicht maakte, maar ik durfde niet meteen een spiegel te zoeken of naar de wc bij een zo gelovig man. Alleen Philip zag er *pico bello* uit, in zijn schone polo met het krokodilletje erop, die hij haatte. We hebben best een hoop moeite gedaan, dacht ik, voor een tussendoortje van de rabbijn. Of misschien kon je het beter een voorafje noemen op dit uur.

De lift bracht ons naar de dertigste verdieping van het appartementengebouw, het penthouse. De rabbijn was een slanke rusteloze man met een opvallend sportief en arisch uiterlijk, als dat blond is en blauwogig. Hij begroette ons vriendelijk, en leek er vooral op gesteld de vaart erin te zetten. Bor had gelijk gehad, het stond meteen vast dat onze trouwerij niet veel langer dan een halfuur zou duren en misschien zelfs korter, nu we zoveel te laat waren. Zonder plichtplegingen, zelfs een glas water kregen we niet aange-

boden, werd ons uitgelegd wat de tekst betekende die op de ketoeba, de huwelijksakte, stond.

Wat onze Hebreeuwse namen waren? informeerde hij hierop zakelijk. Alles op de ketoeba was in het Hebreeuws gesteld en elke jood had een Hebreeuwse naam. Ik niet, dus ik moest er ter plekke een bedenken.

Bathseba? dacht ik. Het was de enige joodse naam die me te binnen schoot, David en Bathseba... het klonk romantisch, maar er was iets mee. Was ze niet getrouwd met een ander toen David haar begeerde? Snel probeerde ik nog iets anders te verzinnen.

‘Esther?’ zei de rabbijn, hij schreef al, en u, meneer?

Bor stond bij de joodse gemeente ingeschreven als Moshe, dus daar konden haperingen het schrijfproces niet vertragen, en daarna begeleidde de vrouw van de rabbijn, die noch Esther noch Moshe had zien binnenkomen, ons met gezwinde pas naar het ruime dakterras een verdieping hoger.

De zon scheen hier fel en de hemel was blauw en ik voelde me naakt en onvolkomen in G'ds aangezicht – wat ongetwijfeld de bedoeling was. Een choepa was een soort replica van de hemel, had Bor uitgelegd, een heiligende plek. Aangezien een dakterras een en al hemel was, had je daar eigenlijk niet veel nodig, maar toch had Zvi er een soort zelfgemaakt baldakijntje neergezet waarlangs een heel licht briesje een paar wufte witte reepjes stof liet wapperen.

De hele stad, dat grommende grillige beest, lag daar diep beneden schilderachtig en overzichtelijk aan onze voeten. In de verte hoorde ik de vliegtuigen. Als ik goed keek kon ik de hardlopers langs de Hudson zien lopen, en hun onbezorgde routine vervulde me een moment met jaloezie, groot was mijn verlangen om te bewegen, mijlenver weg van hier.

Samuel en Pol renden beiden uitgelaten gillend naar de rand van het dak.

‘Please Philip, let een beetje op ze,’ smeekte ik, en in zijn blik las ik iets, eenzaamheid? afstand?, dat nieuw voor me was en ik voelde een steek van verdriet om mijn oudste zoon nu ik me zo traditioneel met de man zou verbinden die niet zijn vader was. Toen hij naar me lachte, ebde het weg. Hij was zo lang de belangrijkste mens in mijn leven geweest, en nog steeds koesterde ik boven alles zijn begrip en nabijheid.

Sam speurde naar mogelijkheden tot een fysieke uitdaging. Goddank stonden overal hoge stalen relingen, zag ik. ‘Kijken jullie uit,’ schreeuwde ik schrill, voor ik toestond dat de rabbijn een witte sluier om ons beider hoofden drapeerde – die me tot zwijgen bracht. Net alsof hij ons ving, dacht ik, als een tweekoppige tonijn.

Onze hoofden dienden bedekt te zijn, legde hij uit, in contact met de Allerhoogste, al droeg Bor al zijn keppeltje. Dit fascineerde Samuel en Pol, en zij vielen beiden in één klap stil, al giechelden ze nog om zich een houding te geven. Philip keek onbewogen.

Ik schaamde me. Niet om hen. Maar om mezelf, dat ik hier stond, en zo weinig gelukkig bij deze wijding. Ik voelde er zo graag iets bij maar had mezelf zoveel bijgedachten toegestaan dat mijn authentieke ontroering vervuild en onklaar gemaakt leek. Ook was mijn geloof in mijn eigen geloof niet voldoende om me hierbij thuis te voelen.

Bor had van dit alles totaal geen last, zo te zien, die keek me alleen maar aan met een innigheid die ik niet van hem kende. Hij was veel joodser dan ik, dacht ik. Veel echter. Dit was zijn liefde. Waarom zou dat niet genoeg zijn – als dit was wat hij te geven had? Wat gaf ik hem eigenlijk? Was dat genoeg?

Ik merkte nauwelijks dat de rabbijn al begonnen was met de plechtigheid, waarvan hij het tempo nu tot zijn opluchting helemaal zelf in de hand had, en we moesten bei-

den de korte Hebreeuwse tekst bevestigen, die Bor had verstaan, maar ik niet.

‘Omein,’ prevelden we hem na, als brave kinderen.

Na de Grote Kus (applaus van de kinderen) vouwde de rabbijn met een ernstig gezicht snel en handig een klein glaasje in een papieren zakdoek om te voorkomen dat het glas dat we volgens het gebruik zouden stuktrappen in scherven en splinters zou rondvliegen en de rabbijn de krant op zijn terras straks niet meer op blote voeten zou kunnen lezen bij zijn ochtendkoffie. Het gekraak van het brekende glas was vrijwel onhoorbaar, tot mijn teleurstelling. Dat kwam door dat zakdoekje maar ook was er verkeerskabaal dat van beneden kwam, en een geluid als een kolossaal en donderend onweer, zo luid dat we het voelden in onze ingewanden. (‘Ik zie allemaal rook, mama!’ riep Pol.) Heel in de verte hoorde ik de woorden over de niet te vergeten verwoesting van de Tempel (gesymboliseerd door dit gesmoorde breken van glas), en toen Bor me aankeek, zag ik dat zijn ogen vol tranen stonden. Ik moest opeens lachen.

‘Krankzinnige,’ zei ik, ‘waarom wilde je dit nou eigenlijk zo nodig?’

We omhelsden elkaar.

‘Mama!’ riep Pol weer, terwijl ze over het terras holde, ‘er zit een vliegtuig in de toren!’

‘In de Twin Towers, dombo,’ snauwde Sam.

Bor trok haar naar zich toe, maar ze rukte zich los.

‘Gekkie.’

De dag ervoor hadden we op de hoogste verdieping gestaan en peperdure koffie gedronken in Windows on the World, het restaurant, en het had grote indruk op Pol gemaakt.

‘Samuel! Kom nou hier! We zijn getrouwd!’ riep Bor. ‘Je hebt getrouwde ouders.’

Hij was uitgelaten. Ik omhelsde Philip, die zich passief

liet kussen. Ik keek in zijn lieve, ernstige, bezorgde ogen en moest ineens huilen.

‘Dit is goed, schat. Dit is goed,’ fluisterde ik.

Bor greep me vast.

‘Zijn jullie nu verliefd?’ vroeg Pol.

‘Heel verliefd,’ lachte ik, alweer een beetje spottend.

‘Nee! Getrouwd.’

‘Leuk ben jij,’ zei Bor, ‘wauw, wat nou “nee, getrouwd”!’

‘Pol heeft gelijk,’ zei Philip met die lage gebroken stem van hem, rennend naar de reling.

‘Papa?’

‘Jezus, wat een brandlucht.’

‘Het is echt een vliegtuig...!’